

- с. Маслове (Шполянський район) В. П. Петров. Масловський могильник на р. Товмач.— МИА, № 116. М., 1964.
- с. Ротмістрівка (Смілянський район) А. А. Бобринский. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы, т. II. СПб., 1894.
- с. Стецівка (Звенигородський район) Фонди ІА АН УРСР.
- Чернігівська область** Э. А. Симонович. Орнаментация черняховской керамики.— МИА, № 116. М., 1964.
- с. Гурбинці (Срібнянський район) Фонди ІА АН УРСР.
- с. Линовиця (Прилуцький район)

Молдавська РСР

- с. Будешти (Криулянський район) Э. А. Рикман. Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.
- с. Малаешти (Ришканський район) Г. Б. Федоров. Малаештский могильник.— МИА, № 82. М., 1960.

Б. В. МАГОМЕДОВ

К изучению черняховской гончарной посуды

Резюме

Систематизация гончарной керамики является важной задачей в изучении особенностей гончарного ремесла в разных районах черняховского ареала. В данной статье представлена попытка типологического изучения только одной категории посуды — одноручных столовых кувшинов.

В основу классификации положен комплекс морфологических и метрических признаков, позволяющий выделить важнейшие особенности типов. На основании распространения биконических и округлобоких форм обозначены две большие зоны: восточная (Поднепровье и Подолье), в которой преобладают биконические типы, и западная (Западная Украина и Молдавия), где характерны округлобокие кувшины. В каждой зоне выделены также районы.

Сравнивая описанные черняховские экземпляры с кувшинами предшествующего времени, можно предположить принадлежность многих форм гето-дакийским культурам, отдельные типы имеют местное сарматское и позднеантичное происхождение, другие же, видимо, были выработаны черняховскими гончарами.

О. О. РАТИЧ

Літописний Звенигород

Літописний Звенигород на р. Білці, який належить до найзначніших міст Південно-Західної Русі, вперше згадується в літопису під 1087 р.¹ В XII — на початку XIII ст. він був деякий час столицею Звенигородського князівства. В середині XIII ст. місто зруйнували татаро-монголи, від нього збереглося велике городище в центрі сучасного с. Звенигорода на Львівщині (рис. 1). В давні часи Звенигород з півдня, заходу і півночі оточували течія р. Білки і непрохідні болота та озера, які були природним захистом міста. Шляхи до нього вели тільки по штучних греблях. Площа городища прямокутна, розмірами приблизно 400×350 м. З давніх укріплень збереглися частково вал і рів з півдня і заходу. Дитинець площею 3 га розташований в південно-західній частині городища, а посад (близько 12 га) — на захід, північ і схід від нього. Навколо були передмістя — урочища Завалля, Загородище, Загороди, Замосточчя,

¹ Літопись по Ипатьевскому списку. СПб., 1871, стор. 144.

Пробій, Батіївка, Печеніги — місця важливих подій в історії Звенигорода. Городище дуже зруйноване будівлями XVIII—XX ст.

Археологічні дослідження розпочалися тут у 50-х роках² і мають рятувальний характер. Товщина культурного шару в центральній частині городища — від 0,3 до 1,2, а інколи доходить до 2,3 м від сучасної поверхні.

В центральній частині міста виявлено залишки рову і валу, орієнтованих приблизно по лінії південь — північ і на поверхні ґрунту зараз

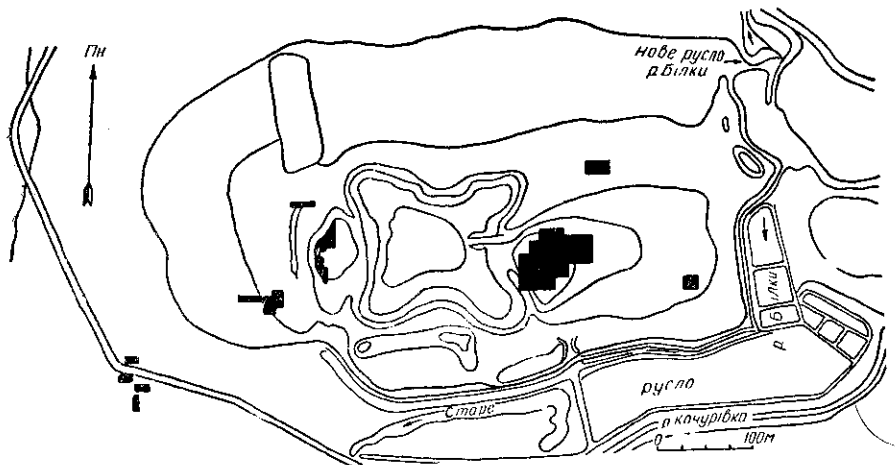

Рис. 1. План залишків городища літописного Звенигорода. Чорним позначена досліджена площа.

непомітних. Вони від сходу півколом оточували площу приблизно 2 га. В північно-західній частині городища наявні залишки не одного валу, а двох.

З виявлених у Звенигороді в 1965 — 1972 рр. пам'яток особливу увагу привертають руїни храму, князівського палацу та інших будівель (рис. 2).

Від храму збереглися рови для фундаментів і частково фундаменти. Споруда прямокутна, розмірами 12,5×10,6 м, з трьома нефами і напівциркульними апсидами зі східного боку. Південно-західна частина була відділена внутрішньою стінкою від дальшого інтер'єру. В стіні є сліди дерев'яних стовпів для сходів, що вели на хори, а, можливо, і для інших переходів. Храм чотиристовпний, однокупольний. З півдня до його західної частини прилягала прямокутна прибудова розмірами 7,5×6,4 м, яка становила з ним конструктивне ціле. Це, ймовірно, залишки усипальниці. Тут в 1964 р. виявлено зруйнований саркофаг. Під фундаментами храму простежувався незначний рів у вигляді півкола, призначення якого не встановлено. Пам'ятка дуже близька до культових споруд стародавніх Галича (храм під Дібровою) і його околиць (с. Шевченкове, храм Пантелеймона) та Василева на Дністрі³.

На віддалі 6,3 м на схід від храму виявлено прямокутну основу (2×1,8 м) стовпа, очевидно, від ще однієї будівлі. Основа, яка складалася з кусків білих каменів, частково оброблених і зцементованих зверху розчином з піску, вапна та подекуди товченої цегли (плінфи), входила в ґрунт на глибину до 1,3 м від сучасної поверхні.

² І. К. Свешников. Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952—1957 рр.— Археологічні роботи музею в 1952—1957 рр. Львів, 1959, стор. 16—17.

³ Н. Н. Воронин, М. К. Каргер. Архитектура.— История культуры древней Руси, т. II. М.—Л., 1951, стор. 281, рис. 86, 2 і 87а, Г. Н. Логвин и Б. А. Тимошук. Блокамсний храм XII века в Василеве.— Памятники культуры. Исследования и реставрация, вып. 3. М., 1961, стор. 38—42, рис. 2; 4.

За 14 м на північний схід від храму простежено суцільний завал бутових і оброблених каменів з князівського палацу, а також рови для фундаменту; їх ширина доходила до 2,1 м, глибина — до 1,1—1,3 м від сучасної поверхні. Будівля мала в плані вигляд букви «Г» і була орієнтована по лінії схід — захід. Довжина споруди 24,5, ширина в східній частині 13,6 і західній — 20,3 м. Складалася вона з чотирьох переділе-

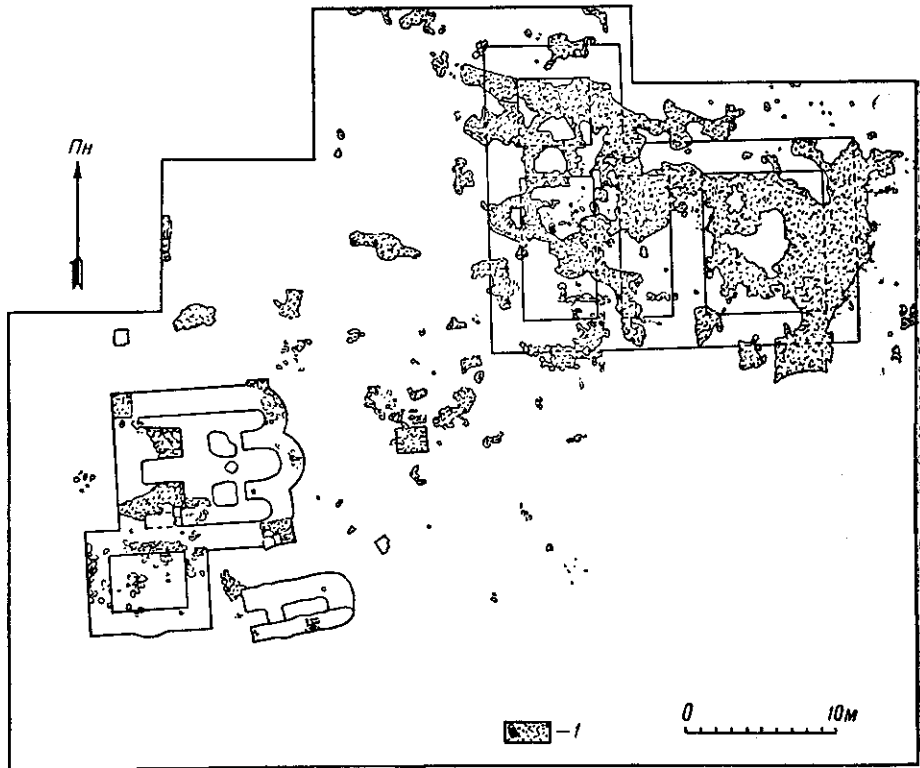

Рис. 2. План залишків архітектурних пам'яток:
1 — завал каменів (за І. Р. Могитичем і О. О. Ратичем).

них поперечними стінами приміщень: три з них розташовані по лінії схід — захід і четверте — в західній частині в північному напрямку.

Всі будівлі Звенигорода споруджені з білого тесаного каменю, однак цей матеріал з їх стін і фундаментів вибраний ще в давні часи. На одному камені, знайденому в південній центральній частині завалу, де, очевидно, був вхід у палац, зображена голова людини. Серед залишків будівель знайдені уламки керамічних плиток, скляних браслетів та інші матеріали XII—XIII ст. З виявлених архітектурних деталей привертає увагу відкрита між храмом і палацом основа стовпа, можливо, на місці переходу між ними. Зразки подібних будівель відомі в стародавньому Галичі й Перемишлі⁴. Їх близькість можна пов'язувати з діяльністю Володимирка Володаревича, який князував у всіх трьох столицях Галицької землі. Кам'яні будівлі Звенигорода споруджені всередині XII ст. і зруйновані, очевидно, під час татарської навали на Русь.

В центральній частині городища виявлено в 1965—1972 рр. 16 напівземлянок, 4 наземних житла і ряд печей, а на околиці — рештки двох сиродутних горнів. Напівземлянки прямокутні, майже квадратні, площею близько 15 м², заглиблені в ґрунт в основному на 0,9—1,2 м, а в

⁴ Летопись по Ипатьевскому списку, стр. 319; A. Zaki. Pierwsze zabytki budownictwa w Przemyślu.— Z otchłani wieków, XXVI. Poznań, 1960, стр. 213—215; Palatium i rotunda.— Там же, XXVIII. Poznań, 1962, стр. 128—131.

окремих випадках і на 2,15—2,3 м від сучасної поверхні. Вони побудовані в ряд і орієнтовані на південь. Печі в них округлі (черинь діаметром 0,6—0,9 м), споруджені з глини й каменю. В деяких напівземлянках відкрито уступчасті входи, лави і лежанки, долівкові та підвальні ями. Наземні житла, контури яких встановлено, були прямокутні, площею 10—15 м². Тут переважали печі з глини, деколи з двома черенями. Траплялись припічні ями. Виявлено також завали понад 20 печей і ям, які, очевидно, належали до жител, проте їх контурів не вдалося простежити.

В літописному Звенигороді співіснували, зокрема в XII—XIII ст., обидва основних типи жител стародавньої Русі — напівземлянки і наземні будівлі. Знайдені в деяких з них знаряддя праці, залізні шлаки і криця, напівфабрикати і відходи косторізного виробництва та тигельки для плавлення кольорових металів свідчать, що тут мешкали ремісники — основна верства населення середньовічного міста.

В різний час відкрито в центральній частині городища давньоруські поховання. Вже на початку XVIII ст. під час побудови на городищі замку виявлено велику кількість людських кісток. Хоч в літературі немає точних даних про ці поховання, проте знайдений мармуровий саркофаг вказує на існування тут могильника. Другий саркофаг трапився на городищі в 1964 р. Є згадки про поховання, які були прикриті великими кам'яними плитами. В 1965—1972 рр. виявлено в руїнах архітектурних пам'яток 12 безінвентарних поховань, орієнтованих головою на захід. За стратиграфічним заляганням їх можна датувати другою половиною XIII—XIV ст.

Велика кількість археологічних матеріалів дає уявлення про господарську діяльність мешканців літописного Звенигорода.

Розвиток землеробства засвідчений знахідками серпів і кіс, злаків (пшениці і проса), їх відбитками в обмазці печей та наявністю жорнових каменів у багатьох житлах. На розвиток тваринництва вказує велика кількість кісток домашніх тварин. Деяку роль у господарстві відігравало, очевидно, і мисливство, зокрема полювання на диких кабанів і оленів, кістки яких трапляються на городищі. Існували і різні галузі ремесла: залізодобувна справа і ковальство, ювелірна справа, гончарство та ін. Зокрема, про виплавку металу свідчать завали двох сиродутних горен з кусками печини і залізних шлаків. З предметів побутового призначення XI—XIII ст. знайдено ножі, пряжки (рис. 3, 10, 18, 19), різні кільця (рис. 3, 11), дужки від відер, цвяхи, скоби, гачки для копчення риби (рис. 3, 16, 21), обручі, заклепки (рис. 3, 22), висячий замок і ключі від нього (рис. 3, 13, 20), ключі від засувів (рис. 3, 9, 14, 15), кресала (рис. 3, 12). Знаряддя праці представлені косами-горбушами (рис. 3, 3), серпами (рис. 3, 1, 2), скобелем (рис. 3, 5), різцем (рис. 3, 6), теслом (рис. 3, 4), кліщами, свердлом і пилкою⁵, ножицями (рис. 3, 7). До військового спорядження можна зарахувати бойову сокиру (рис. 3, 8), різноманітні, зокрема двошипні, наконечники стріл⁶ та певну кількість різних шпор (рис. 3, 23) і кінських вудил (рис. 3, 17).

Ювелірні вироби характеризуються значною кількістю прикрас і предметів культу. Це бронзові й срібні скроневі кільця XI ст., сережки київського типу XI—XIII ст., бронзова шийна гривня з трьох дротів і лунниця з хрестиком XI ст., натільні хрестики (рис. 4, 15, 17, 19), енколпіони (один позолочений з перегородчастою емаллю) (рис. 4, 11)⁷. Є та-

⁵ Г. М. Власова. Мастерские косторезов в Звенигороде.— Записки Одесского археологического общества, т. II. Одесса, 1967, стор. 235, рис. 5, 7, 10.

⁶ Г. М. Власова, Б. Г. Возницький. К исследованию северо-западной части городища летописного Звенигорода.— Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного археологического музея в 1960 г. Одесса, 1961, стор. 120, табл. IV, 1.

⁷ О. Ратица. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, стор. 23 і 93, табл. XI, 9, 29; стор. 94, табл. XII, 13; Г. М. Власова, Б. Г. Возницький. К исследованию..., стор. 118, табл. II.

кож бронзові й мідні іконки XII—XIII ст., бронзовий браслет із загнутими кінцями, численні й різноманітні персні XI—XIII ст. та ліроподібна пряжка (рис. 4, 18). З інших бронзових виробів заслуговують на увагу наконечник піхов меча і стиль для письма⁸. До важливих знахідок слід зарахувати шість свинцевих вислих печаток. На одній з них — зображення

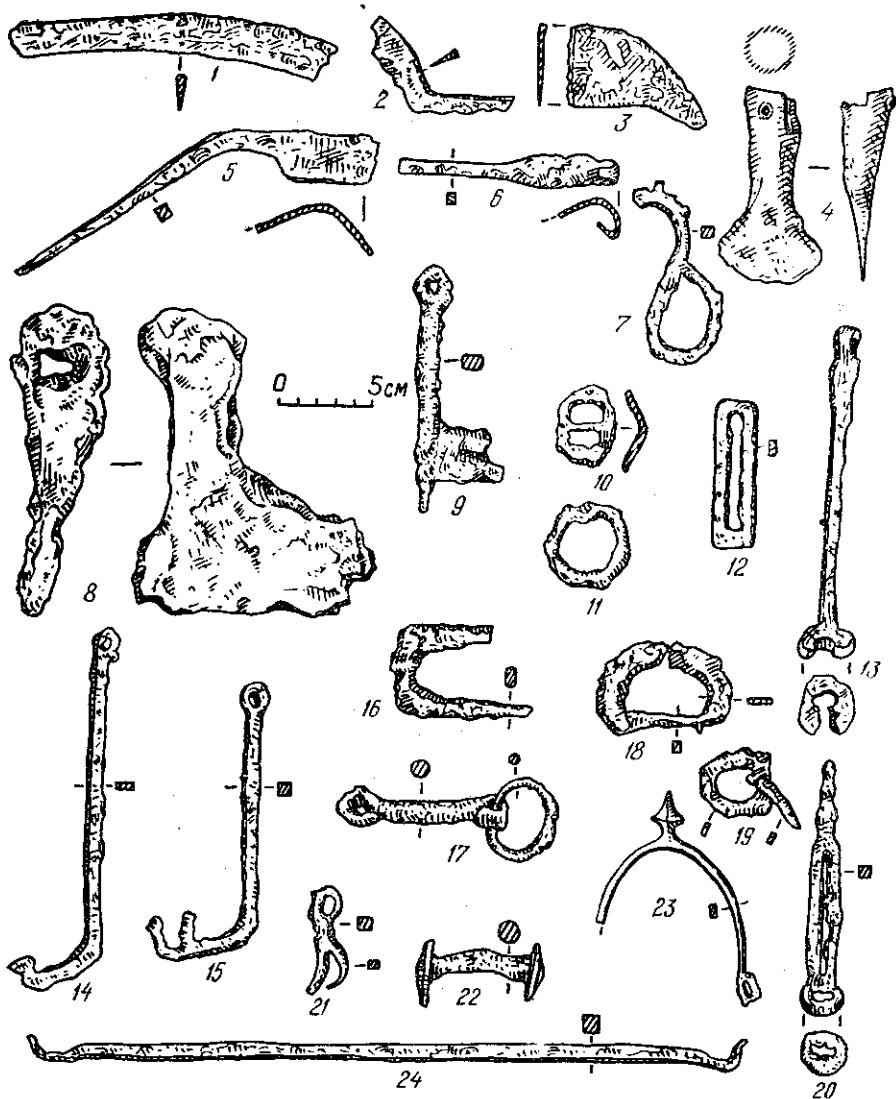

Рис. 3. Вироби з металів (1—24).

київського митрополита Костянтина з богоматір'ю, а на другому боці грецький напис: «Костянтин з божої милості митрополит всієї Русі». На двох інших печатках є напис «Василій» (рис. 4, 16).

Ці печатки М. М. Тихомиров пов'язує з Васильком Тербовельським (кінець XI — початок XII ст.)⁹. Вони походять з того часу, коли Звенигород був столицею однойменного князівства, і є свідченням релігійних зв'язків цього міста з Києвом та дипломатичних стосунків між Звенигородським і Тербовельським князівствами.

⁸ О. Р а т и ч. Вказ. праця, стор. 92, табл. X, 5; стор. 94, табл. XII, 38.

⁹ Н. М. Т и х о м и р о в. Древнерусские города. М., 1956, стор. 334—335.

Крім того, в Звенигороді знайдені олов'яна пломба та циліндричне коваделко і молоток. Ювелірні вироби, засвідчені тут, датуються X—XIII ст.

Високого розвитку набуло гончарне ремесло. Основний тип посуду — горщики, серед яких приблизно 95% опуклобок з виділеною шийкою і відхиленими вінцями із заокругленим краєм (рис. 5, 1). Всі вони

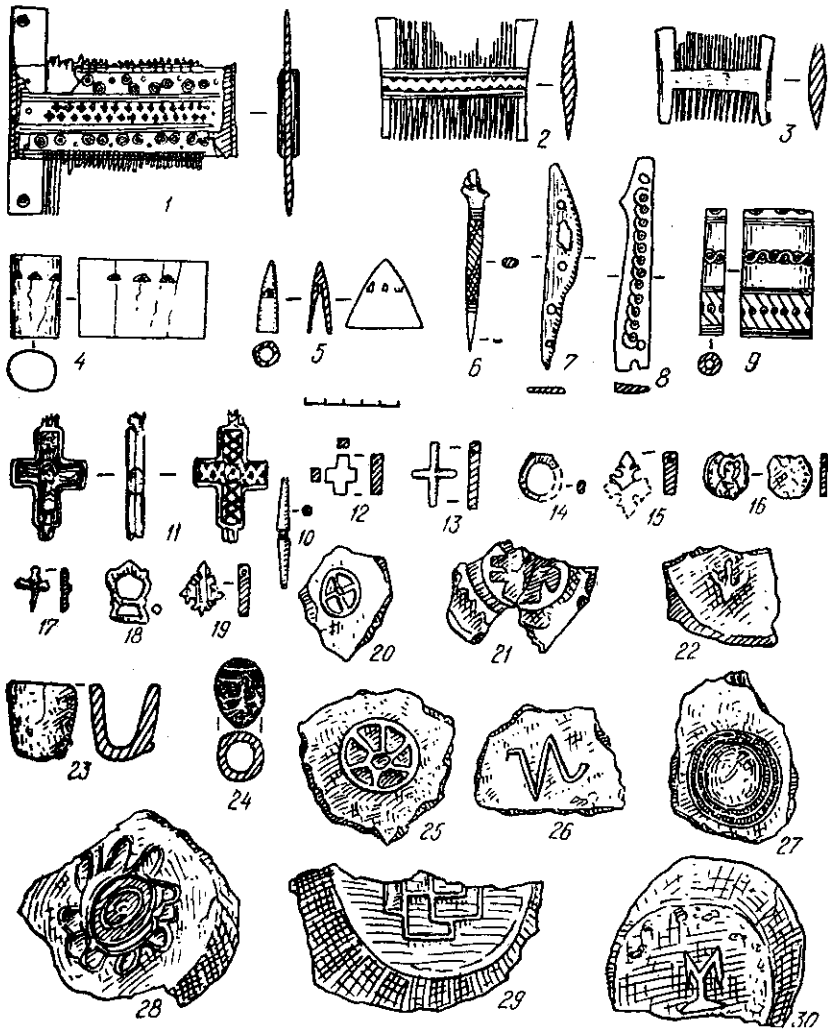

Рис. 4. Вироби з кістки, рогу, скла, металів, глини і каменю.

належать до XII—XIII ст. Плічка і бочки значної кількості посудин прикрашені прямолінійним візерунком та інколи хвилястим. Бочки деяких горщиків мають сліди ангобу з білої глини. На денцях незначної кількості виробів (приблизно 2%) були клейма в основному у вигляді геометричних фігур — кіл, хрестиків (рис. 4, 20, 21, 25, 28, 29), рідше у вигляді пелюсток (рис. 4, 27), літер давньоруського алфавіту (рис. 4, 26) та знаків Рюриковичів (рис. 4, 22, 30). Останні свідчать про наявність в Звенигороді князівських майстерень. Опуклобок горщики з непрофільованими та манжетоподібними (рис. 5, 5, 9) вінцями (переважно XI ст.) трапляються разом з основною формою кераміки, але становлять 2—3%.

З інших типів посуду виявлені горщики та глеки з циліндричною шийкою (рис. 5, 2, 4), ааналогії яким відомі в стародавньому Галичі і

Пліснеську¹⁰, де вони датуються XII—XIII ст. Є також мископодібні посудини з розхиленими назовні (рис. 5, 3, 6, 7) або загнутими до середини (рис. 5, 8) вінцями та півсферичні й циліндричні накривки. Серед кераміки Звенигорода порівняно багато уламків грушоподібних амфор XII—XIII ст. (дно заокруглене) і значно менше амфор XI ст. з струнким корпусом та гострим дном. Знайдено значну кількість трикутних і чоги-

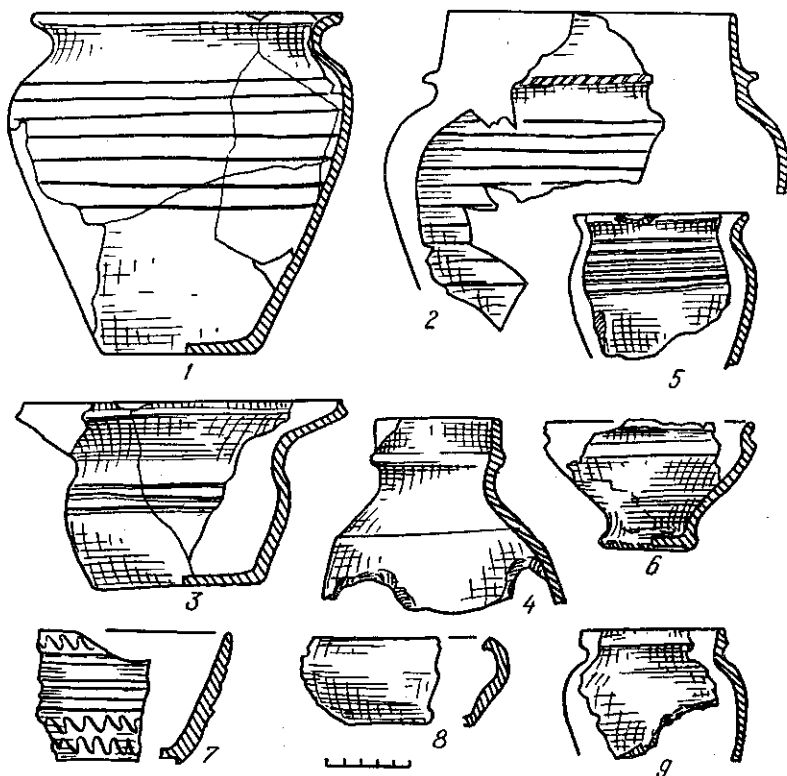

Рис. 5. Зразки посуду (1—9).

рикутних полив'яних керамічних плиток для долівок монументальних будівель. Рідко траплялись тигельки для плавлення кольорових металів (рис. 4, 23), глазуровані писанки (рис. 4, 24) та глиняні пряслиця. Останні підтверджують думку про існування тут давньоруського поселення перед XI ст.

Особливої уваги заслуговує косторізна справа. Найчисленнішими з кістяних знарядь є проколки, ложила, пластинки з двома вістрями на робочому кінці¹¹ і ручки ножів, деколи орнаментовані (рис. 4, 9). Знайдено також кістяну голку і шило¹², трубки з отворами на боковій стороні (рис. 4, 4, 5), гребені (рис. 4, 1—3), гольники, застібки (рис. 4, 10), ложечки для чищення вуха і нігтів (рис. 4, 6), хрестик (рис. 4, 13) тощо. Виявлено також заготовки і напівфабрикати кістяних виробів (ложка, кістень)¹³. Серед спорядження воїна знайдено петлі й обкладинки для сагайдака (рис. 4, 8), оздоблені вічковим орнаментом, а також псалії (рис. 4, 7).

¹⁰ М. П. Кучера. Древній Пліснеськ.— АП УРСР, т. XII. К., 1962, стор. 49—60.

¹¹ О. О. Ратич. Древньоруські вироби з кісті і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель.— МДАПВ, вип. 2. К., 1959, стор. 122, 123, табл. 11, 30—32.

¹² Там же, стор. 121, 122, табл. II, 17.

¹³ Там же, стор. 127, 128, табл. I, 10, 15.

У центральній частині городища, в розвалах архітектурних пам'яток була значна кількість кусків обробленого каменю з плоскою і заокругленою поверхнею, що свідчить про наявність в літописному Звенигороді ремісників-каменерізів. Потрібний будівельний камінь добували стародавні звенигородці з кар'єрів, розташованих на відстані 3—6 км на схід і південь від міста (сучасні села Гринів, Водники, Підгородище). З предметів господарського призначення слід згадати жорнові камені та точильні бруски. До привізних кам'яних виробів належать кілька десятків шиферних пряслиць XI—XIII ст. та намистини у вигляді кульок і циліндрів. Серед матеріалів, пов'язаних з культом, виявлено певну кількість хрестиків з мармуру (рис. 4, 12), шиферу та мергелю.

Скляні знахідки представлені уламками кількох сотень кручених і гладких браслетів з різнокольорового або матового скла (траплялись також цілі екземпляри), намистинками різної величини, форми і кольору. Окрему групу становлять намистинки з непрозорої пасти, поверхня яких прикрашувалася геометричними мотивами різнобарвної емалі. З інших скляних виробів, знайдених у Звенигороді, слід згадати про персні (рис. 4, 14) та уламки малих посудин туалетного призначення.

Абсолютна більшість виробів з металів, глини, кістки та інших матеріалів мала, безсумнівно, місцевий характер і виготовлялась в звенигородських майстернях. Проте шиферні пряслиця потрапляли сюди шляхом обміну й торгівлі з Овруча, скляна продукція — з Києва. Звідси та з міст Північного Причорномор'я надходила амфорна тара. Серед предметів, пов'язаних з торгівлею, в Звенигороді знайдено тягарці і коромисло (рис. 3, 24) від ваги та великий скарб скляних браслетів, які, мабуть, розповсюджували мандрівні торгівці-коробейники. Очевидно, торгівля відіграла важливу роль в економічному розвитку міста.

Археологічні дослідження значно розширюють відомості про літописний Звенигород. Велика кількість і характер знахідок свідчать про наявність тут визначного економічного, культурного і політичного центру стародавньої Русі.

А. А. РАТИЧ

Летописный Звенигород

Резюме

Летописный Звенигород находился на территории современного с. Звенигорода Львовской области. На сохранившемся городище открыты остатки древнерусских монументальных строений: храма и княжеского дворца. Здания сооружены в середине XII в. и разрушены, видимо, во время татарского нашествия. При раскопках здесь обнаружены безыскусные труположения второй половины XIII—XIV вв. На исследованной площади были также остатки полужемлянок, наземных жилищ, печей и других сыродутных горнов. Собрано большое количество вещевых материалов, свидетельствующих о развитии земледелия и разных видов ремесел. Среди находок предметы хозяйственно-бытового назначения, орудия труда, оружие (XI—XIII вв.). Абсолютное большинство изделий, изготовленное из металлов, глины, кости, стекла, камня и других материалов, является местным; лишь некоторые из них (более сложные по изготовлению) попадали в Звенигород путем обмена и торговли из Киева, Чернигова, Галича и других городских городов Руси.

Результаты археологических исследований подтверждают, что летописный Звенигород на р. Белке был важным политическим, экономическим и культурным центром древней Руси.